

Araz Xəlilov. Əssar Təbrizi yaradıcılığında bədii sözün dəyəri // Əlyazmalar yanmır, 2018, № 2 (7), s.68-72.

UOT: 82.0

Araz Xəlilov

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi,
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 26.
araz2007@gmail.com*

ƏSSAR TƏBRİZİ YARADICILIĞINDA BƏDİİ SÖZÜN DƏYƏRİ

Açar sözlər: *azərbaycan ədəbiyyatı, bədii söz, yaradıcılıq*

Ключевые слова: *азербайджанской литературы, художественного слов, творчество*

Key words: *azerbaijan literature artistic word, activities*

Klassik Azərbaycan poeziyasında ədəbi-estetik görüşlərin öz əksini tapdığı ən mühüm materiallardan biri kimi bədii müqəddiməni nəzərdən keçirmək mümkündür. Klassik sənətkarların bir çox ədəbi-nəzəri görüşləri öz əksini müxtəlif janrları əhatə edən və ümumilikdə bədii müqəddimə adı altında birləşdirilə bilən yazılarda tapmışdır. Buna görə də bədii əsərin başlanğıcında verilən və müəllifin ideya-estetik qayasının açılmasına xidmət göstərən bu cür özünəməxsus girişlərin elmi baxımdan araşdırılması maraq doğurmaqla yanaşı, həm də bu və ya başqa janrın inkişaf dinamikasında sənətkar mövqeyini üzə çıxarmağa xidmət göstərə bilər.

İlk rüşeymləri Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” poemasında özünü göstərən, ancaq hələ janr halına düşməmiş bədii müqəddimənin klassik nümunələri XII yüzillikdə Nizami Gəncəvinin poemalarında və onun müasiri olan Əbn Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” adlı nəsr əsərində özünü biruzə verir. Onu da qeyd edək ki, bədii müqəddimənin rəsmi müqəddimədən “seçilməsi” prosesi məhz Azərbaycan poeziya məktəbinə aiddir və tutaq ki, Firdovsidə hələ bu komponentlər qarışıq haldadır. Məsələn, Firdovsi “Şahnamə”sinin “Giriş hissəsində bölmələrin ardıcılığına diqqət yetirək: “Yaradanın adı ilə”, “Ağlın tərif”, “Dünyanın yaranması haqqında”, “İnsanın yaranması haqqında”, “Günəşin yaranması haqqında”, “Aynın yaranması haqqında”. “Peyğəmbərin tərif”, “Kitabın hazırlanması barədə”, “Şair Dəqiqinin dastanı”, “Kitabın əsasının qoyulması”, “Sultan Mahmudun vəsfi” (33. s. 38-51).

Xaqaninin əsasən “Töhfətül-İraqeyn” poemasının bədii müqəddiməsində söz dünyanın və bəşər təfəkkürünün ən böyük möcüzələrindən biri kimi təqdim edilir, onun şərinə təriflər deyilir.

“Şair sözün böyüklüyünü, qüdrət və kəsərini onun incəliyində görür və incəliklə böyüklük təzadının (qanunauyğunluğunu göstərmək üçün belə bir tutuşdurma aparır, dirilik suyunun yeri qaranlıq (zəlmət) olduğu kimi, sözün dolğunluğu da onun incəliyindədir” (76, s.30).

Nizami də öz poemalarının giriş hissələrində söz haqqında ədəbi-nəzəri görüşlərini ifadə etmişdir. Maraqlıdır ki, bunlardan bir çoxu Ustadın fikirləri ilə uyğunluq təşkil edir ki, bu da onların hər ikisinin eyni ədəbi-nəzəri qaynaqlara söykəndiyindən xəbər verir. İlk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndən tutmuş son poeması “İskəndərnamə”yə qədər Nizami bədii müqəddimələrdə sözün şərinə mədhiyyə deməkdən, onun eczalarını sadalamaqdan yorulmamışdır. “Yeddi gözəl” poemasının “Sözə sitayiş, tövsiyə və nəsihət” adlı bölməsində şair yazır:

*O ki həm yenidir, həm də köhnədir.
Sözdür və bu sözdə söz (məna) vardır.
Varlığın anası yaradılışdan
Sözdən gözəl heç bir övlad doğmayıb.
Sən demə ki, söz sənətkarları ölmüşlər.
Onlar söz dəryasına baş vurmuşlar.
Onlardan hər kimin adını çəksən,
Balıq kimi həmin sudan baş qaldırar.
Ruh kimi eyibsiz olan söz
Qeyb xəzinəsinin xəzinədarıdır...
..Adəm oğlundan yadigar qalan
Sözdür, qalan hər şey yeldir (9, s. 38)*

“İskəndərnamə” poemasının ikinci hissəsində – “İqbalnamə”də “Sözə sitayiş” bölməsi vardır. Şair həmin bölmədə artıq müdriklik yaşında olan bir sənətkar kimi sözün onun haki-miyyət altına keçməsindən, söz mülkünün şəriksiz hakimi olmasından məmnunluq duyaraq yazır:

*Əgər dənizin dalğaları təlatümə gəlsə,
Sədəfin ağzında dürrü üzə qaldırar.
Dövlətim (bəxtim) bir daha işə başladı.
Səadətli ürəyim söz ilə həmdəm oldu.
Gecə keçdi, işıqlı gün gəldi,
Doğruçu sübh gecə oxuyan quş üçün açıldı.
Bəxtim yenə də tezdən oyandı,
Ürəyimin sevinci sözə hakim oldu...
Dövrün nəqşinə fərman verən
Söz mülkünün fərmanını mənim ixtiyarıma verdi... (8, s. 439).*

Ənənə və novatorluq problemi XIV yüzilliyin Azərbaycan şairi Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri” poemasının da bədii müqəddiməsində qoyulan nəzəri-estetik problemlərdəndir. Bu bərdədəki fikirlər, əsasən “Kitabın yazılma səbəbi” bölməsində öz əksini tapmışdır. Sələfləri Xaqani və Nizami kimi Əssar da həmin bölməni dövrədən şikayətlə başlayır şeirə və şairə qiymət verilməməsindən şikayətlənir. Bu qisim fikirlərində və mövzunun ağırlığından şikayətlərində Əssarla Füzuli arasında müəyyən bənzərliklərin olduğunu da görməmək mümkün deyildir. Poemasının girişində Əssar yazır:

*Ağılları zayıf edir bu zəmanə, bu dövrən.
Cəhalətdir indi bizim yer üzündə hökmran.
Uz döndərmiş maarifdən sanki bütün insanlar.
Həyatı bir oyuncağa çevirmişdir nadanlar.
Allah öz köhnə paltar geyib gəlsə nəhayət,
Onu paxla qiymətinə almaz avam cəmaət...
...Xüsusilə şeirə yoxdur bu cahanda etibar,
Yoxdur belə mətah üçün dövrümüzdə xiridar.
Əzəl gündən şairləri bədbəxt etmiş bu fələk.
Alışirlar, odlanırlar məclislərdə bir şamtək (7, s. 15).*

Bu beytləri oxuduqda Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının bədii müqəddiməsi, orada “mövzun sözün” şeirin-sənətin kafirlik sayılması haqqında şairin acı-acı şikayətləri yada düşür. Poemanın “Bu, ərzi-ədəmi-qüdrətdir və üzri-fiqdi-qüvvətdir” bölməsində şair yazır:

*Bir dövrəyəm ki, nəzm olub xar,
Əşar bulub kəsadı-əsar.
Ol rütbədə qədri-nəzmdir dun
Kim, küfr oxunur kəlami-mövzun.
Bir mülkdəyəm ki, gər udub qan,
Məzmuni-ibarətə çəkib can.
Min riştəyə türfə ləl çəksəm,
Min rövzəyə nazənin gül əksəm,
Qılmaz ona hiç kim nəzarə,
Derlər gölə xar, lələ xarə (5, s. 30).*

Əvvəlcə Füzuli sanki öz ədəbi mühitindən, bu mühitdə sözə-sənətə qiymət verilməməsindən şikayətlənir, ancaq bunun ardınca o, bütün islam şərfinin də həmin vəziyyətdə olduğunu göstərərək yazır:

*Ancaq deməzəm ki, xaki-Bağdad
Alayışı-nəzmdəndir azad.
Yoxdur bir mülk bu zamanda
Kim, nəzm rəvacı ola onda (5, s. 30).*

Əgər Füzuli öz zamanəsində keçmişdəki kimi böyük şairlərin olmamasından şikayətlənir və şeiri yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirmək missiyasını öz üzərinə götürürsə, Əssar daha çox şairlərin acınacaqlı vəziyyətindən, onların addımbaşı təhqir olunmasından söz açır. Bunlar daha çox məddah şairlərdir ki, bütün canfəşanlıqlarına baxmayaraq, yenə də alçalmaqdan xilas ola bilmirlər:

*Şair namərd süfrəsinə işıq salan zamanda,
Ona gülüb özü isə gizli-gizli yananda,
Öz dilindən oda düşüb əriyərkən o hər vaxt,
Başqasına ləzzət verər bu yanmaqla o bədbaxt...
...Şairlərin bu halını görüb çəkdim xəcalət.
Gedib üzlet guşəsində tək oturdum nəhayət (7, s.15-16).*

Əssar poemanın girişində Nizamiyə çox yüksək qiymət verərək, məsnəvidə ondan üstün olmağın qeyri-mümkünlüyünü nəzərə çatdırır:

*Bilirəm ki, İsa dəmlə böyük şair Nizami
Bu üslubda xətm elədi hər sözü, hər kəlami.
Məsnəvidə o, misilsiz incəliklər yaratdı.
O ustadın məharəti məsnəvini ucaltdı...
...Bu sənətdə bir söz varsa, Nizamiyə məxsusdur,
Başqa sözlər əfsanədir, solğun, ruhsuz, cansızdır (7, s. 19-20).*

Nizami üslubunda təzə söz deməyə qüdrəti çatmayan, Nizami sənətinin siqləti qarşısında qəddini düzəldə bilməyən Əttar, çıxış yolunu yalnız onda görür ki, tamamilə başqa tipli bir “həvəsnamə” yazsın. Şair öz novatorluğunu belə əsaslandırır:

*Açıb dedim eşitdiyim bir mövzunu nəhayət,
Ona "Mehri Müştəri"dən etdim çoxlu hekayət.
Dedim: təmiz bir məhəbbət dastanıdır bu dastan,
Şəhvət hissi qarışmamış bu sevgiyə heç zaman.
Bu sevdanın havasında yoxdur riya Qubarı,
Onda qanad çala bilməz həva-həvəs quşları (7, s. 21).*

Əssarın müqəddiməsində maraq doğuran cəhətlərdən biri də budur ki, o da Nizaminin "Leyli və Məcnun"da qəmgin bir əhvalatı yazmaq əziyyəti qarşısında etdiyi giley-güzarı təkrar edir:

*Bu dastanda başdan-başa qəm var, qüssə, kədər var,
Söz burada bəndə düşər, büdrəyər çox sənətkar.
Möhnət ilə saf məhəbbət sığışarmı bir yerə,
Heç xurma da qanqal ilə qarışarmı bir yerə?
Söz də meytək nəşə verən olmalıdır ələlbət
Ki, hər kəsin ürəyinə versin sevgi, hərərət.
Söz bağında gül açarsa, gülər daim xoş bahar,
Gözəllərin yanağı da qızılğüldən rəng alar.
Toydan söhbət gedən zaman nur saçılar gözlərdən,
Matəmlərdən söz açılsa, qəm tökülər üzərdən (7, s. 21).*

Sonra müəllif fikrini əyaniləşdirmək üçün Nizaminin iki poemasının adını çəkir və məzmununa görə onları müqayisə edir:

*"Xosrov-Şirin" dastanına bir dəm nəzər salaraq,
Sonra da bir "Leyli-Məcnun" dastanına dönüb bax.
Bu misilsiz dastanlarda fərqi görüb al ibrət,
Sənə doğru yol göstərər onlardakı ziddiyyət (7, s. 21).*

Müəllif bu polemikadan da qalib çıxmaq istəyir, öz dəlillərini irəli sürür və novatorluğunu təsdiqləmək cəhdi göstərir:

*Biri budur ki, söz bilən məharətli sənətkar
Zərif məna yaratmağı hər üslubda bacarar.
Söz sehriylə qəm pərdəsi arxasından hər zaman
Cilvələlər gülərlü, xumargözlü min cavan.
İkincisi – hikmətli söz rast gələr bir təzadə,
Çünki qəmlə fərəh daim bir yerdədir dünyada (7, s. 22).*

Nizaminin qəmfobiyasından Füzuli qəmfilliyinə doğru inkişafda (və ya tənəzzüldə) Əssar Təbrizinin "Mehri və Müştəri" poemasının bədii müqəddiməsində irəli sürdüyü bu nəzəri mülahizənin böyük əhəmiyyəti vardır. Qeyd edək ki, Nizami qəmfobiyasını akademik Məmməd Cəfər bir qədər başqa cür qiymətləndirərək yazır: "...Nizaminin qəmə-kədəre üstün gəlmək, qüssədən xilas olmaq təlimi qəmsiz yaşamaq mənasında deyil, insan səadətini və azadlığının qənimlərinə, həqiqətin düşmənlərinə qalib gəlmək, zülm, əsarət, zorakılıq, cəhalət və xurafatdan xilas olmağa səy göstərmək mənasında idi" (6, s. 34).

Əssarın yaşadığı dövrdən daha iki yüz il keçəcək və böyük Füzuli qəmlə fərəhin daim bir yerdə olmasından, dialektik vəhdətindən deyil, dünyanın özünün başdan-başa qəm evi

olmasından bəhs edəcək, xüsusi halda “Leyli və Məcnun” poemasının bədii müqəddiməsində aşağıdakı sözləri deyəcək:

*Qəm mərhələsində qalmışam fərd,
Nə yar, nə həmnışin, nə həmdərd.
Həmcinslərim təmam getmiş,
Söz mülkündən nizam getmiş (5, s. 30).*

Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” poemasına yazdığı müqəddimə onun müəllifinin Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin nümayəndəsi olduğunu nümayiş etdirməklə yanaşı, eyni zamanda onun orijinallığa can atan sənətkar olduğunu da təsdiq edir. Yəni onun mövcud ənənəyə sadıq qaldığını göstərməklə bərabər, həmçinin yeniliyə meyl göstərən novator kimi də tanıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. C.I. Bakı: Elm, 1960.- 612 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. I kitab. Bakı: Elm, 1989. - 289 s.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. C.2 (XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şairi). Bakı: Şərq-Qərb, 2005.- 408 s.
4. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizamı ənənələri. Bakı: Elm, 1979.- 214 s.
5. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. C.2. Bakı:Şərq-Qərb, 2005. - 336 s.
6. Məmməd C. Nizaminin fikir dünyası. Bakı: Yazıçı, 1982. - 201 s.
7. Təbrizi Ə. Mehr və Müştəri. Bakı: Yazıçı, 1988.- 272 s.

Араз Халилов

Значение художественного слова в творчестве Ассара Тебризи

РЕЗЮМЕ

В представленной статье на основе образцов излагается высокий приоритет значимости слова в художественных предисловиях произведений известных поэтов великой азербайджанской литературы. В частности были представлены мнения о ценности искусства слова в предисловиях произведений одного из известных поэтов азербайджанской литературы XIV века Ассара Тебризи.

Araz Khalilov

The value of the artistic word in Assar Tabrizi's activities

SUMMARY

The article interprets the appreciations made for the artistic word, its significance in the artistic prefaces of the eminent Azerbaijani poets' works. Such appreciations are given on the basis of the poetic examples. Here is especially presented the well-known Azerbaijani poet Assar Tabrizi's views on the value of the artistic word found in the prefaces of his works.

*Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.11.2018
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.12.2018*

Akademik Teymur Kərimli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.